

BOTANISCHE KUNST

**EEN BLOEMRIJKE
WETENSCHAP**

***BOTANISCHE
KUNST***

***EEN BLOEMRIJKE
WETENSCHAP***

INHOUD

VOORWOORD
CHARLES DE MOOIJ

INLEIDING
FIONA ZACHARIASSE

**BOTANISCHE KUNST
EEN BLOEMRIJKE
WETENSCHAP**
ROOSMARIJ DEENIK

OVERZICHT COLLECTIE
VERENIGING BOTANISCH
KUNSTENAARS NEDERLAND
&
HET NOORDBRABANTS
MUSEUM

COLOFON

VOORWOORD

CHARLES DE MOOIJ

DIRECTEUR HET NOORDBRABANTS MUSEUM

Tallose kunstenaars hebben zich op enig moment in hun carrière laten inspireren door bloemen en planten of hebben de flora in hun werken nauwgezet verbeeld. De bloemen en planten van Jheronimus Bosch, Vincent van Gogh, Piet Mondriaan, Pablo Picasso en Jeff Koons mogen onderling dan nóg zo sterk verschillen, het thema is nagenoeg universeel. Dat neemt niet weg dat de drijfveren achter het verbeelden van bloemen en planten sterk konden en kunnen verschillen. Terwijl de ene kunstenaar bloemen vooral omwille van hun symbolische betekenis verbeeldt, of als verwijzing naar de vergankelijkheid, zijn ze voor de ander een middel om het plantenrijk wetenschappelijk te ordenen of de planten in een bijzondere omgeving vast te leggen.

De tentoonstelling *Botanische kunst – een bloemrijke wetenschap* maakt deze diversiteit zichtbaar. Bij het maken van de tentoonstelling hebben wij intensief samengewerkt met de Vereniging Botanisch Kunstenaars Nederland. De bij deze vereniging aangesloten kunstenaars zijn met meer dan zeventig prachtige natuurgetrouwe weergaven van bloemen en planten vertegenwoordigd in de tentoonstelling. Deze botanische tekeningen zijn niet alleen wetenschappelijk verantwoord (want dat is een vereiste voor leden van de vereniging), zij bieden de beschouwers ook een esthetische ervaring door een verfijnd en uiterst nauwkeurig gebruik van kleuren, lijnen, materialen en licht. De natuurgetrouwe weergaven van genoemde botanische kunstenaars worden in de tentoonstelling afgewisseld met werken van hedendaagse kunstenaars zoals Erik Andriessse, Paul den Hollander en Arjan van Arendonk. Juist de symbiose van deze heel verschillende benaderingen van de bloemen- en plantenwereld om ons heen, resulteert in een spannende en intrigerende tentoonstelling.

Met deze publicatie kunt u iets van de esthetische ervaring die u in de tentoonstelling aantreft mee naar huis nemen. U treft hierin een essay aan van onze junior conservator kunst na 1800, Roosmarij Deenik, die daarin de geschiedenis beschrijft van de botanische kunst van de zestiende eeuw tot nu en laat zien hoe deze kunstvorm zich door de jaren heen heeft ontwikkeld, van de kruidenboeken van vroeger tot de tekeningen die nog altijd worden gebruikt in de hedendaagse wetenschap.

De tentoonstelling en deze begeleidende publicatie konden slechts worden gerealiseerd dankzij de enthousiaste medewerking van de leden van de Vereniging Botanisch Kunstenaars Nederland, die ik dan ook graag bedank voor de plezierige samenwerking. Die dank geldt uiteraard ook de overige bruikleengevers en onze sponsors, alsmede onze externe partners en collega's die aan dit project hebben gewerkt. Hierbij noem ik met name Yvette van der Zande die tekende voor de samenstelling van de tentoonstelling en de coördinatie van deze catalogus.

INLEIDING

FIONA ZACHARIASSE

Bijna elke publicatie bij een tentoonstelling van botanische kunst, ongeacht of deze van vorig jaar is of van 40 jaar geleden, bevat ergens in het voorwoord een zin als 'Botanische kunst is weer volop in de belangstelling'. Eigenlijk is hieruit maar één conclusie te trekken: botanische kunst geniet altijd belangstelling en wordt door elke generatie van tentoonstellingsmakers en museumbezoekers opnieuw ontdekt.

Op zich is dit helemaal niet verwonderlijk. Botanische kunst, waarbij bloemen en planten nadrukkelijk het hoofdonderwerp vormen, bestaat al eeuwen in de westerse kunst, maar wordt toch nog steeds volop gemaakt tot op een zeer hoog niveau. Elke generatie kunstenaars ontdekt bloemen en planten opnieuw als bron van inspiratie en verbeeldt deze op een nieuwe en eigen manier. Er is dus steeds iets nieuws te ontdekken.

De oudste bloemstukken in de vaste presentatie van Het Noordbrabants Museum dateren uit eind 16e begin 17e eeuw. Een heel mooi voorbeeld is het *Stilleven met Bloemen* van Jan Brueghel de Oude uit c. 1615. Het is een weelderig en kleurrijk werk op paneel, meer dan 1 meter hoog, en beeldt 130 verschillende bloemsoorten uit. Zoals gebruikelijk in die tijd zijn de bloemen natuurgetrouw weergegeven. Toch betreft het een combinatie van fantasie en realisme, aangezien de bloemen in de natuur nooit allemaal tegelijk in bloei kunnen zijn. Brueghel wilde voor zijn toeschouwer

de natuurpracht vastleggen op een herkenbare manier. We hebben het hier dus over botanische kunst met een esthetisch doel. Tegelijkertijd werden in die periode al de eerste wetenschappelijke botanische tekeningen gemaakt.

Een voorbeeld van de voortzetting van deze esthetische traditie vinden we in de eerste helft van de 19e eeuw bij Henriëtte Geertruida Knip. Als een van de schilders binnen de Knip-dynastie koos zij bloemstillevens als haar specialisme. Haar vroege werken tonen duidelijk de invloed van haar leermeester Gerard van Spaendonck. Later werk, zoals *Stilleven met rozen, lelietjes-van-dalen en fruit* uit 1831, heeft ook iets weg van de donkere, kleurrijke stijl van de gouden eeuw, die op dat moment populair was bij een breed publiek.

In de 20e eeuw gingen kunstenaars steeds eigenzinniger te werk met vrijere interpretaties van bloemen en planten en creëerden daarmee nieuwe wendingen in plaats van bestaande stijlen te volgen. Een mooi voorbeeld van deze aanpak vinden we bij Marc Mulders wiens *Geheim Landschap IV*, geïnspireerd op de schoonheid van de natuur op landgoed Baest waar hij woont, dusdanig abstract is weergegeven dat terwijl het gevoel van bloemen overheerst, de bloemen zelf niet herkenbaar zijn.

De genoemde werken tekenen de diversiteit van de collectie bloemenkunst in Het Noordbrabants Museum. Ze zijn het resultaat van het gerichte verzamelen van afbeeldingen van bloemen en planten op allerlei manieren en in allerlei vormen. Van wetenschappelijke nauwkeurig verfijnde aquarellen van tulpen tot gigantische uitbundige vuurrode acrylverfschilderijen van amaryllissen en van beelden van brons, al dan niet gekleurd, tot zwart-wit fotografie.

In de jaren tachtig van de 20e eeuw stelde Het Noordbrabants Museum vast dat bloemen en planten voor vele, uiteenlopende kunstenaars een inspiratiebron vormde en een actueel thema was en zou blijven. Besloten werd een deelcollectie, bloemschilderkunst, een ruime collectie van de 17e t/m 20e eeuw, actief te gaan verzamelen. Hierbij werd de nadruk gelegd op hedendaagse kunst, maar er werden en worden ook bloemstukken van eerdere periodes aan die collectie toegevoegd. Deze zijn veelal te bewonderen in de vaste opstelling van het museum, waar bloemen de boventoon voeren in de Gele Salon en nadrukkelijk aanwezig zijn op de afdeling oude kunst. Naast bloemen en planten is een rode draad voor al deze acquisities ook Brabant geweest; de kunstenaars in de collectie zijn allemaal met Brabant verbonden: als geboorteplaats, woon-, werk- of studieplaats. Gelukkig voor Het Noordbrabants Museum hoort een aantal van de meest vermaarde schilders en houwens van bloemen van de laatste 30 jaar bij die groep: Erik Andriessse, Marc Mulders en Guido Geelen, om er maar drie te noemen.

Het verzamelen van botanische en bloemen- en planten-gerelateerde kunst is geen sinecure. Het aanbod is zeer breed en het verkrijgen van een lijn en van samenhang binnen een collectie vraagt deskundigheid en een brede blik op het veld van de betrokken conservators. Ondanks de onderlinge variatie, met name bij de hedendaagse kunst, vertoont de collectie van Het Noordbrabants Museum een mooie samenhang: met zorg geselecteerd en samengesteld door conservator Moderne Kunst Maureen Trappeniers over een periode van ruim 30 jaar. Gerichte keuzes zijn gemaakt in het collectiebeleid: altijd voegt een nieuw werk of een nieuwe kunstenaar een nieuwe richting toe aan de bloemenkunst, door gebruik van nieuwe technieken, stijlen, kleuren of zienswijzen. De kunstenaars die zijn vertegenwoordigd in de collectie zijn allen baanbrekend (geweest) op het gebied van botanische kunst. Dat maakt de collectie uniek in Nederland.

Het uitbreiden van de bloemencollectie gaat gepaard met het regelmatig programmeren, sinds 1982, van tijdelijke tentoonstellingen, die de bloem in al haar pracht als onderwerp hebben. Rond de eeuwwisseling besteedden de tentoonstellingen *Bloeiende Symbolen - Bloemen in de kunst van het fin de siècle*, *Bloemen van de Nieuwe Tijd - Nederlandse bloemschilderkunst 1980-2000* en *Bloemen van Verlangen* aandacht aan, opeenvolgend, de symbolische betekenis van bloemen, hedendaagse bloemenkunst en de relatie tussen bloemen en mensen. De collectie hedendaagse bloemenkunst, inmiddels te groot om in één keer te tonen, is ruim vertegenwoordigd geweest in deze tentoonstellingen. Deze, zo enthousiast door het publiek ontvangen, exposities werden ook op andere locaties getoond, tot in Frankrijk en Engeland aan toe. Bloemen in relatie tot Europese kunstnijverheid, het afbeelden van aardse paradijzen en van Nederlandse tuinen, solotentoonstellingen van kunstenaars met veel bloemenwerk in hun oeuvre: ze hebben allemaal aandacht gekregen. Het Noordbrabants Museum is al jaren een dankbare bestemming voor liefhebbers van het groen.

Sinds de verbouwing en heropening van Het Noordbrabants Museum in 2013 wordt deze lijn voortgezet: de oude bloemschilderkunst pronkt in de zalen van het paleis, moderne en hedendaagse werken worden regelmatig uitgewisseld in de afdeling 20e en 21e eeuw en in tijdelijke tentoonstellingen duiken bloemen nog steeds geregeld op. Eén van de openingstentoonstellingen van het vernieuwde museum was *The Moonlight Garden* van Marc Mulders en ook bij *Voorbij het zichtbare* speelden bloemen de hoofdrol.

De tentoonstelling *Botanische Kunst – een bloemrijke wetenschap* is een kruisbestuiving: de werken van de Vereniging Botanisch Kunstenaars Nederland gecompleteerd door werken uit de collectie van Het Noordbrabants Museum. De verscheidenheid aan manieren van het vastleggen van een bloem of plant komt sterk naar voren. De individualiteit, niet alleen van elke bloem, maar ook van elke kunstenaar is sterk aanwezig. Wat ze gemeen hebben? Schoonheid en een grenzeloze verwondering voor alles wat groeit en bloeit.

←←← **Jan Brueghel de Oude** / Stilleven met bloemen / 1600-1630
Olieverf op paneel / 113 × 86 cm / Langdurig bruikleen van het Rijksmuseum Amsterdam. Schenking van de heer en mevrouw Kessler-Hülsmann, Kapelle op den Bosch

←← **Henriëtte Geertruida Knip** / Stilleven met rozen, lelietjes-van-dalen en fruit / 1834 / Olieverf op paneel / 57 × 42,2 cm / Collectie Het Noordbrabants Museum

← **Marc Mulders** / Geheim Landschap IV / 2010-03-10 / Olieverf op doek 180 × 220 cm / Collectie Het Noordbrabants Museum / © Marc Mulders, c/o Pictoright Amsterdam 2015

BOTANISCHE KUNST EEN BLOEMRIJKE WETENSCHAP

ROOSMARIJ DEENIK

Vervaardiger onbekend, navolger van Jean Fouquet (ca. 1420-1477/81) / Miniatuur uit een Historiebijbel, twee scènes uit het leven van Samsom met rijk gedecoreerde omlijsting
Ca. 1470-1475 / Inkt, verf en bladgoud op perkament / 44,8 × 23,3 cm / Collectie Rijksmuseum Amsterdam

→ Detail

Het Noordbrabants Museum heeft een lange traditie in het maken van tentoonstellingen met een botanisch thema. Bovendien vormt bloemschilderkunst een belangrijk zwaartepunt in de collectie van het museum. De tentoonstelling 'Botanische kunst, een bloemrijke wetenschap' ligt in het verlengde hiervan. De expositie schenkt aandacht aan de schilderijen en tekeningen die zijn gemaakt door de leden van de Vereniging Botanisch Kunstenaars Nederland (VBKN), gecombineerd met kunstwerken, met bloemen en planten als thema, uit de rijke collectie bloemschilderkunst van Het Noordbrabants Museum.

De vraag wat botanische kunst precies is, is lastig te beantwoorden. Door de eeuwen heen is de botanische illustratie namelijk voortdurend van context en van functie veranderd. Toch kan wel gesteld worden dat de botanische tekening of schildering probeert een gedetailleerde en wetenschappelijk verantwoorde weergave te geven van een plant of delen daarvan. Daarbij wordt er specifiek gelet op kenmerken die ervoor zorgen dat planten onderscheiden kunnen worden. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de bloemschilderkunst, waarbij regelmatig meer artistieke vrijheden werden en worden gepermitteerd.

Waar de botanische prent vroeger een belangrijk middel was om geneeskrachtige planten van giftige exemplaren te onderscheiden, kunnen we tegenwoordig botanische kleuren tekenboeken kopen voor ons plezier. Toch zijn er ook nu nog mensen, net als eeuwen geleden, die met evenveel precisie en aandacht planten en bloemen vereeuwigen op papier. De fascinerende reis die de botanische kunst vanaf haar ontstaan tot nu heeft doorgemaakt is onderwerp van dit essay.

AFBEELDINGEN VAN BLOEMEN EN PLANTEN: HET BEGIN

Al in de oudheid werden bloem- en bladmotieven gebruikt: op Egyptische, Griekse, Kretenzische en Romeinse kunstvoorwerpen van honderden jaren voor Christus zijn bomen en planten herkenbaar. De botanische motieven zijn dan alleen nog puur decoratief en vaak niet erg realistisch. Ook zijn er uit de oudheid belangrijke handschriften bekend waarin planten en kruiden met geneeskrachtige eigenschappen werden beschreven en afgebeeld vanwege hun medische toepassing. Deze werden lang als standaardwerk beschouwd en daarom veelvuldig gekopieerd. Door het kopiëren daalde het niveau van de afbeeldingen in deze zogenaamde kruidenboeken steeds verder gedurende de middeleeuwen. Met elke kopie werd de nauwkeurigheid van de tekeningen namelijk minder en kregen de planten een meer gestileerde vorm die steeds verder afweek van de realiteit.¹

Een nieuwe aandacht voor de natuur en haar kenmerken ontstond in de vijftiende eeuw. Botanische elementen werden toegevoegd in schilderijen en manuscripten, waar zij werden afgebeeld vanwege hun decoratieve of symbolische waarde, maar nog niet als opzichzelfstaande onderwerpen. In verlichtigde handschriften uit de vijftiende eeuw zijn met regelmaat randen van bloemen en soms ook dieren te zien die de miniaturen omlijsten. Ook in de schilderkunst werden bloemen weergegeven. Een voorbeeld is het beroemde veelluik 'Het Lam Gods' van Jan van Eyck uit 1432, waarop Van Eyck zestig verschillende soorten bomen en bloemen afbeeldde. De symbolische betekenis van de gewassen

gebieden in Noord- en Zuid-Amerika. Het herbarium bevindt zich in het Naturalis Biodiversity Center, te Leiden.²⁵

Het oudst bekende herbarium uit de Lage Landen (1566) behoorde toe aan Petrus Cadé, vermoedelijk een apotheker uit Brabant die zelf planten en kruiden droogde. Hij gebruikte het boek waarschijnlijk om geneeskrachtige gewassen te kunnen vergelijken. De eenvoudige band en het kleine formaat wijzen erop dat het boek bedoeld was om meege dragen te worden. Het herbarium bevat 171 planten van allerlei komaf: inheemse soorten, maar ook Mediterrane planten en planten uit kruidentuinen.²⁶

Het herbarium zou overigens nooit de botanische illustratie verdringen. Herbaria tonen dan wel de echte plant, zonder verdere interpretatie van een tekenaar of schilder, maar de planten verliezen ook veel van de oorspronkelijke kleur en proporties. Overigens was er nog een andere methode om de kenmerken van planten vast te leggen, de natuurdruk. Planten werden beroet of in inkt gedrenkt en vervolgens afgedrukt op papier. Ook deze afbeeldingen werden soms ingekleurd.

PRONKEN MET EXOTISCHE ONTDEKKINGEN OP PAPIER EN IN TUINEN

De handel van Nederland met het Oosten en het Westen van de wereld door toedoen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) en West-Indische Compagnie (wic) zorgde voor de invoer van een breed scala aan tropische planten, dieren en andere goederen. Veelal werden die producten zoals kruiden en specerijen meegenomen en verhandeld. Voor de handel was het van belang alles te weten over de producten. Zeer belangrijke beschrijvingen van exotische gebieden en hun natuur verschenen daarom met hulp van de voc.²⁷ Maar de tropische gewassen werden ook nog steeds verzameld, in privétuinen, openbare tuinen of in boeken. In Europa vormden ze regelmatig onderdeel van een grotere collectie van exotische voorwerpen en rariteiten: planten, dieren, wetenschappelijke attributen, mineralen en ook kunst werden verzameld om een encyclopedische verzameling te vormen en mee te pronken.²⁸

Soms werd er zelfs opdracht gegeven om specifieke soorten naar Nederland te brengen. Zo stelde Clusius een lijst samen van wat hij wilde voor de botanische tuin in Leiden: takken met bladeren, vruchten en bloemen moesten tussen vellen papier gedrukt worden terugggebracht. Tekeningen moesten worden gemaakt van onbekende bomen, met daarbij een beschrijving, de naam en de manier waarop ze gebruikt werden. Bij de vroege import van exotische gewassen speelde een medische toepassing van de planten trouwens nog maar een kleine rol; ze werden vooral gezien als wonderen, en daarmee waren het lucratieve handelsartikelen geworden.²⁹

In de zeventiende eeuw werd het steeds gebruikelijker om kopergravures te maken naar aquarellen of tekeningen van bloemen en planten. De gravure maakte een meer gedetailleerde tekening van de bloem of plant mogelijk vanwege de fijne lijnen die konden worden aangebracht. Bovendien maakte de verschillende technieken van de gravure zoals het openlaten van ruimtes, dat er een groter driedimensionaal effect kon ontstaan. De gravures werden meestal later met de hand ingekleurd. De nieuwe procedure vergrootte de mogelijkheid om te komen tot fraai gedrukte florilegia, zoals eerder al te zien was bij het florilegium van Crispijn van de Passe de Jongere.

Gedroogde tomatenplant en vrucht *EnTibi-herbarium* / 1542-1544
Naturalis Biodiversity Center / Foto Martijn Zegel

→ **Emanuel Sweert** (1522-1612) *Florilegium Amplissimum et Selectissimum*
Verschillende tulpen op blad nr. 10. Het florilegium bevatte in totaal
110 bladen / 1612 / Rare Books Collection, The Garden Club of America,
New York

Het eerste belangrijke florilegium met grote kopergravures is *Le Jardin du roy tres chrestien Henri IV*, gepubliceerd in 1608, met platen van Pierre Vallet (c.1575-c.1657). Vallet was de koninklijke borduurder aan het Franse hof en werkzaam in de koninklijke tuinen. Voor het florilegium maakte hij waarschijnlijk zowel de tekeningen als de 75 kopergravures. Het boek werd opgedragen aan de vrouw van de Franse Koning Hendrik IV, Marie de Medici. Zij was dol op bloemen en zorgde ervoor dat geborduurde bloempatronen in de mode raakten. Het florilegium van Vallet was dan ook bedoeld als modelboek.³⁰

Een bijzonder florilegium uit 1612 is het *Florilegium Amplissimum et Selectissimum* dat werd uitgegeven en misschien ook gemaakt door Emanuel Sweert (1552–1612), een

Nederlandse schilder en kweker. Hij publiceerde het boek op verzoek van keizer Rudolf II van Oostenrijk, waarbij Sweert in dienst was als tuinbaas. Het florilegium diende als prentenboek van bijzondere planten en bloemen, maar ook als verkoopcatalogus. Er werden geen prijzen genoemd, maar wel werd vermeld dat de afgebeelde planten tijdens de beurs in Frankfurt-am-Main in de winkel van Sweert aldaar konden worden gekocht en later ook in Amsterdam. Hoewel in het boek geschreven staat dat de planten naar het leven getekend zijn, blijken veel afbeeldingen over te zijn genomen uit een florilegium van Johann Theodor de Bry (1561-1623), die weer platen van Pierre Vallet had gekopieerd voor zijn werk. Veel illustraties zijn dan ook niet van erg grote kwaliteit.³¹

Anita Walsmit Sachs

Syringa vulgaris / Sering, 2013

Aquarel, 36 × 46 cm

38/39

Ria van Elk van Altena

Clematis 'The President' / Clematis 'The President', 2012

Aquarel, 75 × 55 cm

Ingrid Elias
Lilium sp. / Lelie, 2015
Aquarel, 47 × 60 cm

**Gerard van Spaendonck,
Pierre Francois Legrand**
Hyacint, 1799-1801

Stippelgravure en aquarelverf

49.5×33.5 cm

Collectie Het Noordbrabants Museum

G. Van Spaendonck del.

*Jacinthe double.
Hyacinthus orientalis. L.*

P. F. Le Grand sculp.

Janneke Brinkman - Salentijn
Hippeastrum cv. / Hippeastrum, 2011
Aquarel, 61 x 50 cm

Erik Andriesse

Amaryllis, 1990

Acrylverf op doek

150 × 100 cm

Collectie Het Noordbrabants Museum

62/63

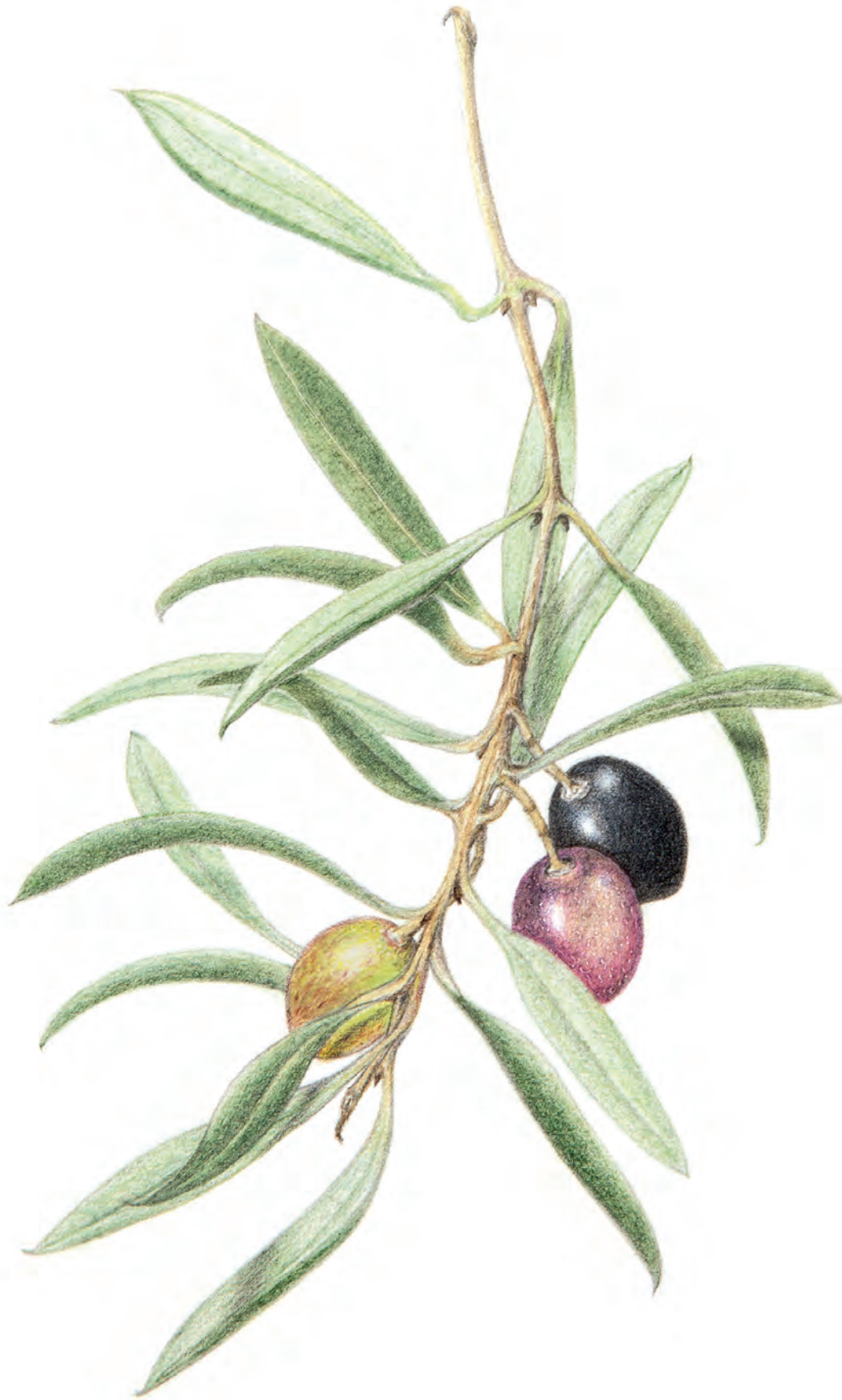
Jenny Post

Cynara cardunculus / Kardoen, 2011
Kleurpotlood, 23 × 38 cm

Ina Versteeg

Rheum rhabarbarum / Rabarber
Aquarel, 38 × 30 cm

Lydia Surig

Olea europaea / Olijfboom, 2013
Grafiet en kleurpotlood, 40 × 30 cm

Lydia Surig

Rosa canina / Hondsroos, 2012
Grafiet en kleurpotlood, 40 × 31 cm

Paul den Hollander

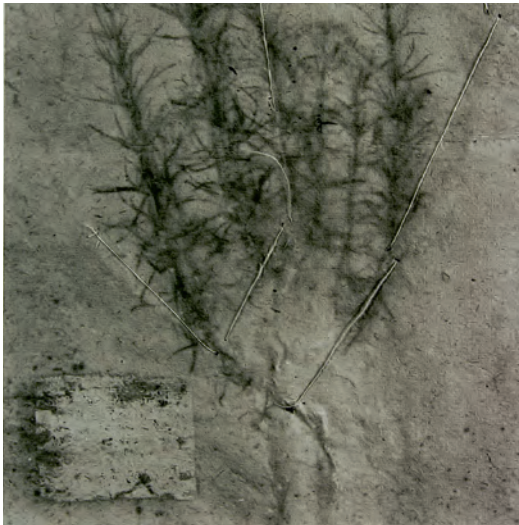
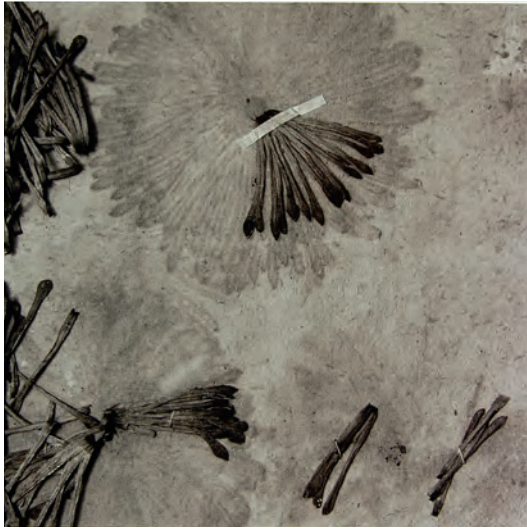
Elf foto's uit de serie

'Hortus siccus', 1992-1994

Fotografie

46×46 cm

Collectie Het Noordbrabants Museum

78/79

Els Hazenberg-Meertens

Robinia pseudoacacia / Valse acacia, 2014

Aquarel, 40 × 30 cm

Dick Smit

Ginkgo biloba / Japanese notenboom, 2011

Aquarel, 38 × 30 cm

Botanische kunst staat al eeuwenlang in de belangstelling en trekt een steeds groter publiek. De populariteit van het onderwerp blijkt uit de nog altijd groeiende Vereniging Botanisch Kunstenaars Nederland (VBKN). Opgericht in 2006 heeft zij als doel de botanische kunst onder de aandacht te brengen, de kwaliteit van deze kunst in Nederland te bevorderen en botanische illustratoren, kunstenaars en geïnteresseerden samen te brengen.

Deze publicatie, die verschijnt bij de tentoonstelling *Botanische Kunst, een bloemrijke wetenschap*, heeft dezelfde doelen. Ze laat een rijk overzicht van botanische kunst zien, variërend van de prachtige natuurgetrouwe botanische illustraties van de leden van de VBKN tot de indrukwekkende kunstwerken met een botanisch thema uit de collectie van Het Noordbrabants Museum.

Daarnaast neemt dit boek u mee op de fascinerende reis die de botanische kunst vanaf haar ontstaan tot nu heeft afgelegd. Aan de hand van een toegankelijk essay en vele prachtige illustraties maakt u kennis met de vele facetten van deze bijzondere kunstvorm, van de cruijdeboecken uit de zestiende eeuw tot de verfijnde tekeningen die vandaag de dag in deze 'bloemrijke wetenschap' worden gebruikt.

9 789462 261556 >

